

OM INTE NU SÅ NÄR? OM INTE VI SÅ VEM?

Sedan mitten av 1970-talet har personer från föreningen Förintelsens Ögonvittnen rest runt i svenska skolor för att berätta om sina upplevelser av nazismens ondska. Som ett komplement till vittnenas eget berättande gjordes föreställningen *Om inte nu så när? Om inte vi så vem?*

Föreställningen byggde på tre överlevares historier. Dessa nedtecknades av dramaturgen Jan Mark, som sedan bearbetade dem för scenen tillsammans med skådespelare från Malmö Stadsteater.

Föreställningen spelades på Malmö Stadsteaters scen Studion innan den gav sig ut på en turné i skolorna runt om i Skåne under perioden hösten 2010 t o m våren 2013.

Projektet var ett samarbete mellan Föreningen Förintelsens Ögonvittnen, Forum för Levande historia, Malmö Stad och Malmö Stadsteater.

Dramatiker Jan Mark **Regi** Håkan Paaske **Skådespelare** Li Brådhe, Bo-Christer Hjelte, Cecilia Lindqvist, Håkan Paaske, Kardo Razzazi, Clas Göran Söllgård **Turnéledare** Julia Brandelius

Förintelsens Ögonvittnen

"Allt verkligt liv är möte", har den israeliske filosofen Martin Buber sagt. Det gäller i sin djupaste mening skolungdomens möten med Förintelsens Ögonvittnen. Föreningen grundades i Malmö 1991. Sextiotusen elever har sedan dess mött och lyssnat till de människor, överlevande, som var där: i Auschwitz, Bergen-Belsen, nazisternas slavarbetsläger. Ungdomarna har sett de överlevandes tatuerade fångnummer, fotografier av deras utplånade familjer, hört deras berättelser.

Bakom de överlevandes framträdande ligger en insikt som många av dem fick efter lång tid i Sverige. I mer än fyrtio år hade de kämpat med sviterna av sina fruktansvärda trauman. Under den tid de höll på att bygga upp ett nytt liv fanns det bara en sak att göra: att söka förtränga minnena. Att gå ut och berätta var i det närmaste något otänkbart. De ville eller kunde inte berätta ens för sina egna barn. Men så stod det plötsligt klart för de flesta att det var sista chansen och att den måste utnyttjas. Därtill ledde dem deras bottenlösa upprördhet över de uppdykande nynazistiska historieförfalskarna. De överlevande måste stå upp och bevisa att Förintelsen ägt rum. Och bakom deras kallelse låg också en känsla av skuld till deras närmaste som mördades av nazisterna, och vars sista vilja var att de som överlevde skulle berätta för världen om vad som hänt.

Harry Rubinstein

Förintelsens Ögonvittnen är fortfarande aktiva ute i skolorna. Under våren 2010 gjorde de inte mindre än 105 framträdanden.

Överlevares historier

Klicka på länkarna nedan för att läsa berättelser från några av Förintelsens överlevare.

Stefans historia

Det har inte varit lätt för mig
att berätta
det ni nu ska få höra.
I många år
försökte jag tränga undan
det jag varit med om.
Det gäller ju att leva nu
och tänka framåt...
För mina barn hade jag berättat lite,
mycket lite...
Jag ville inte belasta dem.
Men så ringde
min äldsta dotters lärare-
Han hade hört vad jag varit med om -
och frågade:
"Kan du inte berätta
för de unga?"
Jag var väldigt tveksam.
Så kom jag ihåg några meningar
som jag hade hört
när jag var liten:
"Om inte nu, så när?
Om inte jag, så vem?"
Och då tänkte jag:
"Just det!
Så därför ska jag berätta
min historia
för er nu.

Jag är född i en stad
som heter Lodz, i Polen.
Den var jätteful.
Det var en stor stad
med en massa fabriker
med höga fabriksskorstenar

och mycket oväsen
från väverierna.
Vi bodde mitt inne i stan.
Det var jag och mina föräldrar.
Jag var enda barnet.
Min pappa hade ett sidenväveri.

Jag tror inte att jag
nån gång var kvar i Lodz
på sommaren.
Då var det fruktansvärt där
så pappa skickade alltid iväg
mamma och mig ut
på landet.
Ofta till min farfar,
som var trädgårdsmästare...
eller så hyrde man nåt rum
hos nån bonde.
Det är fantastiska minnen!

Jag gick i en hebreisk skola.
Det var ingen religiös skola-
och lärde mig polska och hebreiska.
Hann gå där knappt tre år.
Hade kamrater -
så klart judiska -
det var inte mycket chans att träffa andra.

Mamma och pappa
talade jiddish med varandra
men med mig polska och hebreiska.
Jag kan fortfarande bra polska.
Nittonhundratrettionio-
var jag nio år.
När kriget bröt ut
den hösten
blev det panik.
Tyskarna kom västerifrån
Så vi flydde österut.
Vi kom fram till Warszawa.
Sen kom vi inte längre.

Tyskarna omringade Warszawa.

Fyra veckor satt vi fast i Warszawa,
fyra hemska veckor -
På dagarna föll bomberna.
På nätterna
sköt de med kanoner.
När Warszawa kapitulerade
tog vi oss tillbaka till Lodz.
Lodz hade hamnat i
vad tyskarna kallade för
"Das Reich",
Stortyskland!

Men en annan del av Polen
gjorde man till
Generalguvernement.
Det räknades inte som en del av Stortyskland,
Staden Kielce hade hamnat i Generalguvernementet.
Vi trodde
att där skulle det bli lite bättre för oss.
Bättre än i själva "Das Reich".
Så min pappa beslöt
att vi ska fly från Lodz
till Kielce-
därför hamnade jag aldrig
i ghettot i Lodz.

Vi flydde alltså
och hamnade
utanför Kielce.
Där fanns farfar
och farmor
och alla mina fastrar och farbröder.
Han hade jord
och han och hans familj
jobbade ute på fälten.
Vi flyttade in till stan,
in i Kielce

Sen såg jag dem aldrig mer.

Kielce var en rätt så vacker stad,
tyckte jag.
Inte så stor som Lodz
och inte så full av fabriker.

Men så gjordes ett ghetto
i en liten del av stan.
Där hamnade jag.
Det gick snabbt.

Dit kom också de stora transporterna med läkare.
Judiska läkare
från Österrike
och Tyskland.
Så vi var i det ghettot
ett år eller så.
Så småningom likviderades ghettot:
de flesta
skickades till Treblinka.
Att det var till Treblinka de skickades
fick vi veta mycket, mycket, mycket senare.
Man sa bara:
"De ska österut på arbete."
Vilken människa
med lite normalt förstånd
kan i sin vildaste fantasi
tänka sig
att man i ett civiliserat land,
i ett civiliserat Europa

försöker mörda ett helt folk?
Ingen!
Men tyskarna
lämnade cirka två tusen människor kvar.
Pappa arbetade som trädgårdsmästare hos dem
och det bildades
ett arbetsläger i Kielce...
i en liten del av stan
ful av gamla ruckel.
där jobbade de vuxna
på fabriker,
och vi barn
städade gatorna.
Efter ett år skulle vi flyttas
till baracker med taggtråd omkring.
När vi skulle iväg
samlades vi på en stor plats
Då kände jag
att någon tog mig i nacken,
släpade mig till ett hus
och slängde in mig där.
I det huset
hade de samlat
nästan alla barnen.

Jag smög mig upp på andra våningen.
Det var ett gammalt hus.
En kille var redan däruppe.
Han var en elva, tolv.
Sen kom också en liten sexåring.
Så fick vi syn på en öppning
upp till en vind.
Om vi klättrade upp på räcket
till trappan
kunde vi ta oss upp på vinden.
När vi klättrat upp
fick vi syn på en takkupa
och vi kunde krypa in
ovanpå ett litet tak
på den där takkupan.
Så låg vi där
Och hörde
hur de samlade ihop barnen
därnere.
Sen hörde vi
hur det kom bilar
och förde bort barnen.
Mycket, mycket senare
fick vi veta att man hade tagit dem
till begravningsplatsen
och skjutit dem allihop.
Hur kan en vuxen människa
ställa sig framför fyrtiofem barn
i åldern från arton månader
till tretton år
och kallblodigt skjuta ner dem?

Vi visste
att lägret fortfarande var omringat.
Det fanns fortfarande kvar grejor därinne,
isynnerhet filter.
Men vi tänkte:
" Vi kan inte ligga i evighet här."
Jag var elva eller tolv
när det hände.
Vi försökte ta oss ut från lägret
på natten.
Vi ville hitta det nya lägret
där föräldrarna skulle vara.
Vi visste
att det fanns ett hål i staketet.
Så vi gick ner på natten
och försökte att ta oss fram till hålet.
Det var jobbigt:
de svepte ideligen med strålkastare,
så vi kröp ihop vid ett hörn av ett hus
och väntade på strålkastaren
och sen kröp vi till nästa hörn.
Hålet var nästan i slutet av staketet
och där fanns ruiner efter ett hus.
Så vi gick dit in.
När vi kom in
fanns där en dörröppning,
tre rum och en vägg
och i väggen fanns en öppning
efter ett fönster
mot staketet.
Då såg vi
att det var upplyst
vid staketet!
Det hade vi inte räknat med!

Därinne där vi var, var det helt mörkt.
När vi var i det andra rummet
dyker det upp en vakt!
Han ställer sig vid fönstret
med ryggen mot oss.
Att hjärtat inte bara stannade,
måste vara ett bevis på
att vi hade starkt hjärta!

Vi fick alltså ingen chans
att ta oss ut,
Vi kröp tillbaka till det första huset
och gömde oss där på vinden igen.
Där låg vi i flera dygn.

På den fjärde eller femte dagen
hörde vi röster
som talade jiddish i trappan.
Vi tittade ut
då såg vi
tre av de våra
men ingen vakt.

Det var en arbetsstyrka
som hade skickats till lägret
för att städa opp
och hämta filter
till det nya lägret.
Vi ropade på dem,
eftersom vi inte såg någon vakt!
De blev vita i ansiktet!
Sen gick djungeltelegrafan:
"Vi har hittat levande barn!"
Men hur skulle de
få oss därifrån?
De vuxna hade ännu lite värdesaker
som till exempel en ring
eller en klocka.
Det grävde de ner
och sa till vakterna:
"Vi har hittat en skatt."
Vakterna skyndade sig dit.
Då passade männen i arbetsstyrkan på
att lägga ner oss
i varsin vagn
under en massa filter.
Under de filtarna kom vi in i det nya lägret.
Mina föräldrar,
som var där,
var övertygade om
att jag var död
De hade redan läst kaddish över mig.
Det är en bön man läser
när någon är död

De var säkra på att jag var död!

Jag fick inte träffa dem med det samma.
Man var rädd att:
De skulle dö av chocken!
Man tyckte
att man måste vänja dem
vid tanken
på att jag faktiskt levde!

Sen var vi där omkring ett år.
Jag fyllde precis fjorton,
när vi transporterades till
Auschwitz.
Och där fick jag fångnumret intatuerat.
När de transporterade oss,
hade vi ingen aning om vart.
Och när vi kom till Auschwitz
sa de vuxna:
"Jaha nu är det slut med oss.
Nu är vi i Auschwitz."

Där skiljdes jag och pappa
från min mor.
Auschwitz var ett helvete på jorden...

I synnerhet för ett barn...

Men pappa och jag
hade en jättetur:
1944 behövde de
mycket arbetskraft i Tyskland.
Så de tog också en del folk från Auschwitz.
Vi kom med en transport
till ett läger i Tyskland
vid en stad som heter Braunschweig.

Där arbetade vi
på en lastbilsfabrik...
fram till ungefär mars 1945.
Redan då
kunde man på långt håll höra
kanonmuller väster ifrån.

Nazisterna ville inte
att vi skulle bli befriade,
så de lastade in oss i tåg
och skickade oss österut.
Och på natten -
vi var en hundra man i vagnen -
nu fanns inget tyskt flygvapen längre
och de allierades flygplan
flög lågt både dag och natt
för att störa transportererna -
Min pappa lyckades
sätta sig på golvet
och jag låg med mitt huvud
på hans vänstra lår.

Då somnade pappas fot.
Han väckte mig,
och sa:
"Res dig!"
Jag reste mig,
stod där och gungade,
trött,
sömnig,
hungrig,
törstig,
medan pappa masserade sin fot.
Och så sa han:
"Nu kan du lägga dig igen!"
Jag vet inte varför-
men jag sa nej.
Pappa skällde på mig:
" Du är inte klok!
Du kommer att svimma!"
- "Nej!"
Då kom ett sånt där jaktplan över tåget.
Pappa blev träffad av en kula.
Den träffade hans vänstra lår.
Hade jag lagt mig då
som pappa ville

hade jag fått kulan i huvudet.

Sen kom vi fram till ett läger
som egentligen var ett kvinnoläger-
Ravensbrück.

Där fick vi för första gången

Röda Kors-paket.

Med de paket vi fick-

där fanns cigaretter bland annat -

kunde jag köpa trasor

och göra bandage åt min pappa.

Jag var då nyss fyllda femton.

Vi var där bara en två, tre dagar.

Sen på tåget igen!

Sen kom vi till ett läger

som låg i en skog

vid en ort

som heter Wöbbelin.

Vi kom dit den första maj

och vi fick sitta i järnvägsvagnar -

boskapsvagnar.

Där satt vi största delen av dan.

På kvällen

jagade vakterna ner oss i barackerna.

och sa:

” Vi skjuter om någon går ut ur barackerna!”

När jag kom tillbaka till lägret

många år efter kriget

för att se hur det såg ut nu,

mötte jag två gamla amerikaner:

de hade varit med

om att befria oss.

De berättade att

nazisterna hade samlat ihop fångar

i andra läger i närheten

och skickat dem med tåg

till kusten

och satt dem på fartyg

och dränkt dem.

Det var visst meningen

med vårt läger också.

Men antagligen

blev loket

eller järnvägsspåret

sönderbombat.

Amerikanerna var då bara några få kilometer bort-
väster om lägret.

Öster om oss fanns ryssarna.

Det var en av de sista dagarna av kriget.

Kriget slutade den åttonde maj.

På kvällen den första maj

fick lägervakterna order om att

skjuta alla fångar i lägret.

Amerikanerna

var bara några få kilometer

väster om oss,
ryssarna några kilometer
österut.
Men
lägervakterna fick kalla fötter:
Så istället för att döda oss
jagade de in oss i barackerna
och flydde.
Tidigt på morgonen,
när några gick ut,
såg de
att vakterna hade flytt.

De två amerikanarna,
som jag har att tacka för mitt liv,
berättade,
att de inte visste
att vårt läger fanns.
Plötsligt såg de
"living corpses in pyjamas" -
"levande lik i pyjamas" -
och kände likstanken från lägret.
På morgonen
kom förpatrullerna in.
Det var 82:a flygburna divisionen,
commandos,
som befriade oss.
Några av dem,
tuffingar,
commandos,
fallskärmsjägare,
började gråta.
Där stod jag,
femton år gammal,
och begrep inte
varför de grät.
Jag var totalt nollställd.

I närheten fanns en tysk,
före detta militärflygplats.
I hangarerna där
inrättade amerikanarna ett fältlasarett.
Där tog amerikanarna
hand om de sjuka.
Bland dem var min pappa.
Jag togs också omhand
av amerikanska soldater.
Min pappa och jag
lyckades hänga ihop hela tiden.
Det var inte självklart
men vi klarade det!

Vissa gånger hjälpte pappa mig att överleva.
När han sen blev sårad
blev jag hans "läkare".

Sen hamnade området

som ligger ungefär tre mil söder om Schwerin
i den ryska zonen.

Då skickade amerikanerna oss
till ett uppsamlingsställe
utanför Hamburg.

Där fick jag en dag reda på
att hos Röda Korset i Hamburg
fanns de första listorna
på överlevande.

Så jag tog mig in till Hamburg.

Det var också ett äventyr,
när man inte har pengar.

Jag minns inte riktigt
hur jag bar mig åt.

Men jag tog mig in till Hamburg i alla fall.

Jag hittade inte
min mammas namn.

Jag gick in på en bank
och bad om pengar.

När de skulle slänga ut mig,
visade jag mitt nummer.

Så fick jag lite pengar.

Det billigaste i Hamburg
om man skulle äta ute
var bröd och öl.

Så jag levde på bröd och öl!

Jag sov över i ruinerna
efter en cigarettfabrik

i en stadsdel
som heter Wandsbek.

Jag var en två, tre dagar i Hamburg,
så åkte jag ut till pappa över en dag,

sen in till Hamburg igen.

Man försökte ju organisera livet
på nåt sätt.

När vi kom till Sverige
den tjugosjätte juni 1945-

var jag femton år gammal -

vägde man och mätte oss.

Jag var en meter och tjugoåtta centimeter
och vägde tjugofem kilo!

Det var jag!

Jag växte inte en millimeter
under hela kriget.

Och det var tur!

Hade jag växt

hade jag inte överlevt.

Det fanns ju ingen mat!

Tänk vilken klok kropp man har!

En dag sa någon till mig

där i ruinerna i Wandsbek:

"Vet du,

jag har hört

att sjuka som suttit i koncentrationsläger

kan skickas till nåt land,
Schweiz
eller Schweden.
Där har man inte varit med i kriget.
Där kan man få fantastisk vård!”
Jag sa inget till min pappa:
jag var rädd att ge honom något hopp.
Han skulle inte klara besvikelsen
om det inte blev av.
Jag började springa till
military government,
svenska beskickningen,
schweiziska beskickningen.

Jag stannade i Hamburg
i två veckor
men jag klarade ingenting.
Men så en dag
fick jag träffa en amerikansk officer.
Jag kunde ingen engelska då.
Genom en tolk
berättade jag om min pappa.
Och han sa:
”No problems!”
Jag fick en passersedel till ett svenskt uppsamlingsställe
i Lübeck

och ett papper med fina stämplor
från det tyska Röda Korset.
Under tiden hände det en otrevlig sak
på det lilla sjukhuset.
Överläkaren där-
överläkaren där...
var antisemit.
De tog en del av de sjuka
med lastbilar
till antingen svenska
eller schweiziska uppsamlingsläger
men han hoppade över min pappa!
Pappa grämde sig.
Jag gick dagen efter,
till tyska Röda korset,
när jag fått det där pappret.

Nu ska jag berätta
hur viktigt det är med stämplor.
Jag har en princip:
jag vill inte hata någon.
Bara bedöma varje individ
efter vad han gör.
En bra tysk kan vara min vän.
Men då hatade jag.
Så jag gick till Röda korset.
Och han frågade:
”Was Willst Du?”
-”Eine Ambulanz!”
Då gick han runt bordet

för att slänga ut mig.
Då tog jag fram pappret med stämplarna.
och då blev jag plötsligt en viktig man!
Jag kunde inte få någon ambulans samma dag.
Men man skulle skicka en nästa dag.
Nästa dag
kom jag med ambulans till min pappa.
Ni skulle se hans min!
Och vilken tillfredsställelse han fick:
han kom i sin ambulans
till svenska uppsamlingslägret!
Det låg i Lübeck.
Där var vi några dagar.
Det var en sån chock för mig
när jag kom dit:
jag var van att ta hand om mig själv,
ta hand om min pappa.
Jag var ju hundra år gammal i huvudet.
Och de svenska sjuksköterskorna
som klädde av mig
och badade mig
och pussade
och kramade mig.
För mig var det något väldigt,
väldigt chockartat!
Ovanligt!
Men positivt ovanligt!
Och förresten, de där två amerikanerna -
Jag fick en chans att gå till dem:
"Thank you for my life!
You are my heroes!"
-"We are no heroes!"
De räddade oss.
Åttioandra flygburna divisionen!
Sen sattes vi på fartyg med röda kors
med två minsvepare som gick före vårt fartyg.
Det var den tjugosjätte juni
nittonhundrafyrtiofem
vi kom in i Malmö hamn.
Jag minns det mycket nogga:
Vid Smörkontrollen
finns en hamnbassäng till vänster,
när man kommer in.
Och där finns stora magasin.
De lastade av oss
och tog in oss i ett stort magasin,
vi fick vår första måltid i Sverige:
grovt bröd
med korv
och varm choklad.
Det är bara i Sverige
det finns grovt bröd
som är sött.
Så folk sa:
"Vilket land!
Fantastiskt!
De äter kaka med korv

och varm choklad!"

Det kom massor
av ambulanser.
De lastade in pappa
i en ambulans.

Så körde vi till Allmänna Sjukhusets område.
Och där på gården
står två kvinnor från lägret i Kielce!
Vi hade skiljts åt i Auschwitz.
De skulle hjälpa till.
De tittade på mig:
"Stefan! Är det det verkligen du?
Din mamma är i Sverige!"
Jag,
som hade varit hundra procent säker
på att hon var död!
Jag hade ju inte hittat något om henne
hur jag än hade letat.

Då grät jag!
Så glad blev jag.
Hon var i Norrköping...
på en flyktingförläggning.
Min mamma hade kommit hit
med de vita bussarna
redan i april,
före krigsslutet.
Telegram skickades.
Hon kom till Malmö.

Det var den tjugosjätte juni.
Jag hade kommit till paradiset!

Judiths historia

När Abram och jag hade varit gifta i 50 år firade vi det tillsammans med våra två barnbarn, Nicole och Michelle, som då var 21 och 19 år gamla. Vi satt i Visby och åt en fin middag. Då ville barnbarnen höra hur Abram och jag träffades. Visst hade vi väl berättat... men aldrig så utförligt... Hur skulle jag orka? Men om inte nu, så när? Om inte jag, så vem?

1939, den sista sommaren innan kriget hyrde vi en stuga på landet hela familjen – min far, min mor, min moster Lola och hon hade en liten dotter som hette Rakel, så var det hennes man. Sen så en morbror som var nygift. Och så var det min lillebror Jacob och jag. Jag var sexton, han var tolv. Men mormor och morfar var inte med. De var på en kurort i södra Polen. Sen hade jag en morbror till som hette Simon. Han var inkallad.

Det var sommarlov. Jag skulle börja andra året i gymnasiet. Latinlinjen... Det var ett judiskt gymnasium. Det fanns ickejudiska skolor också. Men där var det svårt för oss judar att komma in. De judiska skolorna var privata skolor. Man betalade en rätt stor avgift. Vi var två barn som skulle gå i skolan och mina föräldrar hade ganska svårt att klara det. Men det gick trots allt.

Vi talade polska hemma. Det var mitt modersmål. På polackernas nationaldag sjöng jag deras sånger. När marskalk Piłsudski dog 1935 så var hela landet i sorg, vi judar sörjde också. Han var human.

I slutet av augusti, när skolorna skulle börja åkte vi in till vår lägenhet i Łódź. Vi var 237 000 judar i Łódź: en del välbärgade, en del mycket, mycket fattiga.

Łódź var min stad! Den var mycket ful.
Det var många fabriker, inte många parker.
Men det var min stad!
Jag var ju född där, uppvuxen där!
Där fanns ströget där man promenerade, träffade pojkar.

Jag hade ett lyckligt liv innan kriget. Vi levde som i en bubbla, ett vakuum, och låtsades inte om antisemitismen. Man låtsades inte om det som hände på andra sidan gränsen heller. Man ville inte höra! "Så farligt kan det väl ändå inte vara!" Man visste och ville inte veta.

Jag måste säga att jag levde ett mycket yligt liv. Det är sant! Jag levde för att gå ut, för att ha det

roligt. Så var jag!

Och jag dansade!

Jag var sexton år och hade stora drömmar: jag ville läsa. Jag längtade verkligen efter det! Mycket, mycket! Vi hade böcker hemma. Jag kände till mycket av världslitteraturen. Hamsun, Sigrid Undset, Selma Lagerlöf. Jag kände till dem alla!

Den första september, ockuperade tyskarna Polen. Łódź blev inte bombat. Men Warszawa och Gdansk blev mycket illa åtgångna. En del begav sig mot den ryska gränsen. Den var fortfarande öppen. Andra flydde mot Warszawa. Men min far bestämde sej för att stanna kvar med oss.

Vi var inte så rädda för tyskarna. Visst hade man hört talas om Dachau, och man hade också hört om något som hette Buchenwald. Men vadå?! Tyskland var ju ett demokratiskt land!

Men vi insåg snart att vårt öde som judar var beseglat. På järnvägsvagnarna de tyska soldaterna kom i stod det: "Wir kommen nach Polen um Juden zu vernichten"-
"Vi kommer till Polen för att utrota judarna".

Den sjuttonde september 1939, satte de alla synagogor i brand. Det brann över hela stan. När jag gick till skolan, såg jag bränderna. Vi stod där som förlamade. Tyskarna hade slagit en ring runt om synagogorna.

Min familj var inte så religiös, pappa gick väl i synagogan ibland men vi var inte speciellt religiösa. Pappa var ansluten till Pale Zion - Judiska Socialdemokratiska Partiet, som låg ganska långt till vänster.

Men så kom tyskarna. Alla drömmar krossades.

Min far var textiltekniker och jobbade i en tysk firma. Därifrån blev han utslängd med detsamma eftersom han var jude. Så han gick hemma. Då hade vi svårt att försörja oss, för rika var vi inte. Vi hade klarat oss ganska bra på hans lön. Mamma arbetade inte. Det fanns praktiskt taget inga kvinnor som arbetade. De var hemmafruar. Vi hade haft det så pass bra ställt, att han kunde försörja oss.

Vi hade en bra lägenhet, vi gick i skolan, min bror och jag och det kostade en bra slant. Morfar, som var välbärgad, hjälpte till. Fram till nu hade vi klarat oss bra. Men nu blev livet ett helvete: trakasserier, utgångsförbud, vi judar fick inte köa för att köpa mat. Tyskarna gick från kö till kö utanför affärens och plockade ut dem som var lite mörkare.

Min lillebror Jacob var blond och blåögd så han brukade säga till mamma:

"Mamma, jag går ut och jag ställer mej i kön för jag ser inte ut som en judisk pojke."

Men varje gång han begav sej ut på stan för att köpa lite mat dog en bit inom mamma:

hon kunde ju aldrig veta om någon, som bara ville komma längre fram i kön, skulle ange honom och säga: "Han där är jude!"

Då skulle man ta hand om honom och släpa iväg honom.

Många, som hade blivit angivna på det sättet, kom aldrig tillbaka.

Så kom en dag när vi måste bära davidsstjärnan.

Jag minns att min mor satt i timmar och sydde på den där lappen på våra kläder fram och bak. En gul lapp. Man var inte bara tvungen att bära den.

Man måste till och med k ö p a den. B e t a l a för den.

Haffade tyskarna nån som inte hade den där lappen, släpade de iväg honom eller misshandlade honom till döds.

I början försökte många av oss dölja den där lappen innan vi gick ut på stan.

Men det tjänade ingenting till: i Łódź fanns sedan gammalt en tysktalande befolkning som kallades Volksdeutschen. De hade bott hur länge som helst i stan och kunde lukta sej till vem som var jude...

Till slut bar vi alla den här davidstjärnan. Det gick ganska snabbt.
Jag tror det var redan i slutet av september eller början av oktober...

En del blev kallade till Kripo – Kriminalpolizei. De hade blivit angivna för att någon hade sagt att de skulle ha gömt något hemma: värdesaker eller pälsar. Vi skulle nämligen lämna ifrån oss allt sånt som pälsar, värdesaker och radioapparater. Visserligen var det inte så många som hade radioapparater hemma på den tiden. Men hade man någon måste man lämna den ifrån sej. Kriminalpolizei höll till i en kyrka, Marie Himmelfärdskyrkan. Där blev de, som hämtades, misshandlade tills de angav nån annan, som också hade gömt någonting.

Nån gång i november månad, tror jag, så fick vi besked om att alla vi som var judar skulle flytta till en liten del av Łódź. De polska innevånarna hade fått lämna den här stadsdelen. Vi vräktes från våra lägenheter. Vi fick bara ta med oss vad som rymdes på en liten kärva - det allra nödvändigaste. Vi hade haft lägenhet där vi fyra bodde: Min mor och far, min lillebror och jag. En mycket hygglig lägenhet. Men sen, när de tvang in oss i gettot, bodde vi i ett litet, litet rum Och så hade vi ett litet, pyttelitet kök. Det delades i början av tio personer.

När vi kom in i gettot sa tyskarna till oss: "Vi ska lämna er i fred här!" Vi skulle bilda en egen förvaltning - gettoförvaltningen. I början, när vi kom, var inte gettot stängt. Just i den här förslummade delen, där det inte fanns rinnande vatten och ingen elektricitet, låg det många fabriker. Tyskarna sa: "Arbetar ni åt oss, lämnar vi er i fred." I och med att fabriker i området var igång - de var inte bombade - satte de oss i arbete med det samma.

Jag var då sexton år och gick fortfarande i skolan. I gettot fanns ett gymnasium. Det var inte så fruktansvärt i början... innan de stängde gettot. Till gettot kom alla möjliga slags människor: konstnärer, poeter, författare, artister. Ja, alla möjliga! Hantverkare och fattiglappar. Allt i en enda röra! I början låtsades vi att vi kunde upprätthålla ett liv: Skådespelarna spelade små revyer och man gick dit och lyssnade.

Så började de vuxna arbeta och barn från det de fyllt tretton. I gettot tillverkade vi textilvaror, sydde uniformer, gjorde skor, stövlar, madrasser, mattor. Allt det skickades till Tyskland.

Sen tyckte tyskarna att vi fått det för bra: det fanns ju fortfarande skolor, det fanns små teaterföreställningar, det fanns bibliotek också. Vi hade själva skrapat ihop till dem: två klasskamrater och jag hade lite böcker hemma. Med dem startade vi ett litet bibliotek. Vi lånade ut böcker för tjugofem groszy eller mot att man gav oss andra böcker. På så sätt kunde vi låna ut böcker och upprätthålla lite av den mentala hälsan.

Tyskarna som förvaltade gettot insåg värdet av allt det vi tillverkade. Därför fick gettot i Łódź finnas så länge – det var det sista gettot i Polen. Tyskarna hade en jättebillig arbetskraft i oss – vi i gettot var ju slavar.

1940 stängde de in oss i gettot. Då började det råda en fruktansvärd hungersnöd, sjukdomar grasserade, det var brist på bränsle. Allt vi hade därhemma eldade vi upp Allt, utom sängarna! Men sänggavlarna tog vi! Tyskarna lovade oss att vi skulle få ransoneringskort. Av det löftet blev ingenting. Vi fick en liten bit bröd. Den smakade som lera, såg ut som lera.

Vi som kunde jobba fick en tallrik soppa på våra arbetsplatser. Ibland fick vi en liten bit kött från nåt kadaver. Hästkadaver.

Men de, som inte kunde arbeta, äldre personer och barn under tretton år, fick ingenting.

Känslan av att vara fri, att göra nåt av livet, dog bit för bit. Trots att hundratjugo personer om dan dog - jag överdriver inte – blev gettot hela tiden överbefolkat. Till gettot i Łódź skickades judar från Tyskland, Tjeckoslovakien, Luxemburg, Holland. Hela tiden kom det in nya människor. Nykomlingarna klarade sig knappast. Vi hade ju så småningom anpassat oss till allt det vidriga. Men de nya kom från rätt välbärgade hem: de visste inte var de hade hamnat. Plötsligt hade de hamnat i helvetet!

Runt omkring gettot var det taggtråd. I taggtrådsstängslet fanns det portar som bara tyskarna kunde öppna. Det fanns nåt som hette "di shpere": gettot spärrades av. Då fick man inte gå till jobbet. Gatorna spärrades av. Vi fick inte vistas ute. Så körde tyskarna in med sina lastbilar. De gick från hus till hus, och sökte igenom husen. Sen åkte de från sjukhus till sjukhus, kastade ut patienterna som bylten genom fönstren ner på bilflaken. Och så åkte de från barnhem till barnhem och tog barnen. När föräldrarna kom för att hämta sina barn, var barnen försvunna...

Det första offret i vår familj var min far. Han dog av lunginflammation och undernäring. Det var samma dag den tysk-ryska pakten bröts. Han dog den dagen. Nästa offer i vår familj var min lillebror Jacob. Han dog i tyfus. Vi hade inga mediciner. Det fanns inga mediciner i gettot. Vi begravde honom. Men det fanns inga gravstenar. Min mor skaffade tjocka kättingar. Runt fars och Jacobs gravar la vi kättingarna. Vi kunde också plantera lite. Nu har gravarna försvunnit. De har sjunkit ner i jorden, så man ser dem inte längre.

En dag kungjorde tyskarna att det fanns många små barn i gettot. Då inkom de med en begäran till Chaim Rumkowski som ledde det så kallade "Juderådet" i gettot: de ville ha tjugotusen barn. Han skulle lämna ut tjugotusen barn under tretton år. Det var ett dilemma för honom. Han hade två alternativ: att lämna ut de barnen, så att tyskarna lät oss andra i gettot vara i fred eller att inte göra det och sluta som Adam Czerniakow i Warszawas getto, som tog livet av sig när han fick ett likadant ultimatum. Czerniakow valde att inte samarbeta med tyskarna – Rumkowski samarbetade. Jag kan inte döma honom. På grund av honom har jag överlevt.

Jag gick två år i gettoskolan innan tyskarna bestämde: "Nu räcker det med skolor! Judarna ska arbeta!" Då fick jag arbeta på nåt som kallades Resort. Det var en fabrik som tillverkade halmskor. Man gav mej en stor nål och iskalla halmflätor. Så skulle jag försöka sy. När man var färdig skulle man visa upp det man gjort. Mina skor dög nästan aldrig. De blev kasserade. Och gjorde man inte några som dög, blev det ingen mat den dan.

Hur som helst, mina ben började svullna fruktansvärt. Min far hade haft en god vän i den judiska socialdemokratiska rörelsen. Min mor gick till pappas gamle vän herr Hofnung – han hade blivit chef för en tvättinrättning i gettot – och frågade om jag inte kunde få ett arbete där hos honom. Han sa: "Först måste din flicka skaffa ett intyg från skomakarna på halmskoverkstan, där de skriver att hon inte duger, "Det lyckade jag med och sen gick jag till herr Hofnung och han anställde mej! Personer som han hade makt men han var en hygglig människa.

Så kom jag till en tvättinrättning som tyskarna hade i gettot och började arbeta med ren tvätt. Det var ju en gåva! Dit kom det lastbilar med blodiga, sönderrivna kläder, proteser, ibland väskor, som var trasiga. Vi skulle laga de där kläderna, tvätta dem, sen kördes de till Tyskland. Om vi hade orkat tänka efter, så hade vi förstått att människorna i gettot försvann, men deras saker kom tillbaka.

En dag kom Abram – han var chef för den här avdelningen fast han bara var sjutton år – en dag kom Abram fram till mej med en stor korg full med kläder, tvättade kläder. Så sa han: "Bär bort den här korgen till Balucki Rynek. Baluty var en del av stan. Balucki Rynek var torget där. Där hade gettoförvaltningen sina lokaler.

Så jag skulle leverera de rena kläderna där.

Eftersom jag hade svullna fötter och eftersom jag tyckte att jag var lite bättre än de andra sa jag :”Det gör jag inte!” Då sa han: ”Här bestämmer jag!” Men Abram hämnades på mej: Han skickade ner mej dit där de arbetade med smutsiga kläder. Där stod jag och sorterade smutstvätt.

En dag kom chefen för kontoret förbi. Plötsligt stannade han upp framför mej och frågade: ”Varför håller du på med det här?” Jag svarade: ”Jag är tvungen för chefen för tvättinrättningen har skickat ner mej hit.” Sen ställde han några frågor till. Till slut sa han: ”Kom upp till mej! Du får arbeta på kontoret”. Det var ett lönekontor! Där räknade man ut lönerna. Allt var så vansinnigt! Gettopengar, som man inte kunde köpa någonting för, inte ett dyft!

Men jag gjorde listor, avlöningslistor. Så fort Abram gick förbi mitt kontor, vände jag ryggen mot honom. Jag ville inte se honom! Men så fick jag höra att under den första ”shper”- timmen hade tyskarna tagit hans mormor. De hade sett henne i fönstret. Hon tittade ut och tyskarna såg att det var en äldre människa. De bröt sej in och tog henne. Det fick jag höra när jag var på väg till mitt arbete. Jag mötte Abram i ett gathörn inte långt från arbetet. Jag gick fram till honom och beklagade. På så sätt blev Abram och jag lite mer bekanta. Sen utvecklades vår vänskap på ett naturligt sätt.

I gettot bodde vi ju i ett rum ett litet, litet rum. I det lilla köket fanns det en jordkällare. Över den låg ett lock, ett sånt där med ett handtag. Vi hade ställt ett bord över jordkällaren. Lyfte vi bort bordet och lyfte locket kunde vi gömma tre personer därnere: min mormor, min morfar... de var lite över sextio år... och så lilla Rakel. När vi hörde lastbilarna komma in i gettot: det hördes för gettots gator var kullerstengsgator. Det hördes tydligt. Då visste vi... Gettot var inte stort och ryktes spreds snabbt: ”Nu är de på d e n gatan och nu är de på d e n gatan!” Då gömde vi de tre.

Lilla Rakel var en väldigt söt unge. Hon var söt som en liten docka: rödhårig och fräknig. Hon var fem år, när den första ”shperen” gjordes. När vi gömde henne brukade vi säga: ”Rakel, du måste vara absolut tyst!” Man kan inte förklara för ett barn: ”Hittar de dej dödar de dej.” Konstigt nog var lilla Rakel tyst. Hon kunde sitta en hel dag i mörkret i källaren tillsammans med mormor och morfar.

Folk dog som flugor. Det fanns knappast kvar några barn längre. Det gick hemska rykten i Łódź: de handlade om skorstenar som brinner dygnet runt, om tvålar gjorda på människofett, ur lik drog man ut guldplomber som smältes ner till guldtackor.

Jag hade en morbror, som hette Simon. Det var han som inte var med oss på landet den sista sommaren. Jag såg upp till honom. Simon var bara fyra år äldre än jag. Han var soldat, han var seg, rakryggad. Han var något man såg upp till. De flesta judiska familjer som hade söner och hade tillräckligt med pengar ville inte att deras söner skulle tjäna i den polska armén. Där blev de nämligen hånade, utfrysta, misshandlade. Så var det!

Men Simon sa till morfar: ”Ge mej de där pengarna du skulle köpt mej fri för. Jag klarar att tjäna i den polska armén.” Han blev tillfångatagen i början av kriget och hamnade i ett tyskt fångläger. Nån gång 1943 lyckades han smuggla sej över den tyska gränsen in i Polen. När han kom till Łódź fick han höra att vi inte fanns i vår lägenhet i Łódź längre. Vi hade alla hade hamnat i gettot. Då mutade han någon så han kunde smuggla sej in i gettot och vara med oss. Han var verkligen hoppet i vårt liv!

Min far var borta! Min lillebror var borta! Det fanns inga manliga släktingar kvar. Jo, morfar, men han var över sextio år. Mager, fruktansvärt mager. Han var inte samma patriark som han en gång varit. Simon var hoppet i vårt liv. Han sa: "Bara vi håller ihop, bara vi delar med oss av den knappa maten vi får, överlever vi!"

Vi trodde på Simon.

Han sa: "Kriget kommer att ta slut när som helst!"

Morfar gick ut i en liten plantering - någon riktig trädgård var det inte.

Där la han örat till marken. Då kunde han höra de ryska kanonerna.

Så nära Łódź var de! Det var redan 1944. Hoppet inom oss dog alltså inte.

Styrkan i våra liv, i gettot, var att vi var tillsammans.

Många gånger var det så att föräldrarna arbetade i en fabrik, deras barn, ungdomarna, arbetade i en annan del av gettot. Plötsligt bestämde sej tyskarna för att :

"Den här fabriken behöver vi inte längre!"

Utan att varna körde de då in på fabriken med lastbilar och körde iväg med människorna på fabriken... När barnen, ungdomarna, sen kom hem fanns ingen hemma.

I april 1944 fick vi reda på att gettot skulle likvideras. Vi skulle till Tyskland sa de.

Då tänkte man: "Värre än så här kan det inte bli...".

Men det blev värre. Vi kom till Auschwitz. Min transport till Auschwitz gick den 17 augusti 1944. Den sista transporten gick den 29 augusti 1944. Den 16 augusti jagades vi till en uppsamlingsplats inom gettots område. Där stod det godsvagnar. Vi blev inknuffade i dem. Därinne var det smutsigt, skitigt, skitig halm, en stinkande latrinhink i det ena hörnet. Inga fönster. Det var gluggar. Och galler för gluggarna... Vi visste inte vart vi skulle. De som var äldre och hade med sej sina små väskor fick sitta på sina väskor. Vi andra satt på golvet.

Vi visste inte att det fanns nåt Auschwitz. Trots att vi hade hört om skorstenar...

Man avskärmade sej. Man ville inte lyssna. När tyskarna bestämde sej för att röja ut gettot helt och hållet, började de med den del av gettot där Abram och hans familj bodde.

När vi fick höra det, sa vi till dem: "Ni kan komma och bo i våningen över oss!"

Den står tom."

Abram, hans far, hans mor, hans moster och mosterns dotter hamnade i samma godsinka som min familj. Sen var det då vi: min morfar, min mormor, moster Lola, lilla Rakel och så jag. Det var hemskt varmt den där dan, den där augustidan.

Tyskarna stängde dörrarna och reglade. Vi fick ingen luft.

Kvinnorna grät, barnen grät och skrek.

Tyskarna utanför hade väldigt, väldigt roligt.

De skrånade och skrek: "Håll käften! Annars ska vi få er levande!"

Men ingen kan skrika hur länge som helst så efter några timmar blev det tyst i vagnarna.

Vi satt så en hel dag.

Tidigt nästa morgon packade morfar upp sin väska. I väskan hade han sin bönemantel, sin tallit. Så förättade han sin morgonbön. Han visste... Han kände det på sej...

Jag brukar säga till mej själv och till Abram:

"Han hade gjort upp sitt bokslut!"

Han visste...

Efter några timmar, när tåget bytte räls, blev tåget stående.

På vallarna arbetade – vi kunde se dem genom gluggen – män i mycket märkliga, randiga kläder och kalotter på huvudet. De var utmärklade.

Mamma som jämt satt vid gluggen frågade, när tåget stannade, vad de var för några.

De svarade att de var ryska krigsfångar. Mamma frågade om de visste vart tåget var på väg.

De gjorde bara en gest mot himlen och sa:

"Oświęcim, Auschwitz"

Inte ens det gav oss en aning om vart vi var på väg.

Efter några timmar kom vi till Auschwitz. Där blev vi selekterade: män för sej och kvinnor för sej. Av oss kvinnorna i min familj: mamma och jag och så mormor och lilla Rakel och Rakels mamma- blev bara jag kvar. Jag räknades in i den skara kvinnor som skulle överleva den dagen. Jag och Abram skildes åt vid selekteringen: Sen visste inte jag var han var och han visste inte var jag var. Hans mamma och min mamma försvann samtidigt. Jag såg de som skulle få leva. Men jag såg också de andra- de som skildes från oss... Sen jagades vi in genom den där porten - jag minns inte om det stod "Arbeit macht frei" över den. Jag såg ingenting längre den dagen.

När vi kommit genom den där porten skulle vi gå en bit, till Birkenau, själva förintelselägret. Där fick vi klä av oss helt nakna. Så kom det en grupp officerare eller läkare och granskade våra nakna kroppar. De skulle bedöma om vi var livskraftiga och kunde arbeta åt dem. Samtidigt skrek de att de som var enäggstvillingar skulle inställa sej frivilligt. Tyskarna lovade att de skulle få en särbehandling. Det fick de: de tyska läkarna struntade i den hippokratiska eden: att till varje pris rädda liv. De experimenterade och dödade.

Sen kom vi in i en annan barack: där rakade man av oss allt hår som finns på en människas kropp. Sen tvättade de av de kala fläckarna med bensin. Sen kom vi in i en annan barack. Där slängde man till oss en klänning på måfå: den som var lång fick en klänning som räckte till låren och tvärtom. Inga underkläder, inga skor. Hade man mens så rann blodet. Man hade inte ens en näsduk. Sen fick jag inte tillbaka min mens på alla de månader jag var där. Jag tror att chocken satte stopp för blödningarna. Sen la väl tyskarna i nåt ämne i den vattniga soppan vi fick, som stoppade den kvinnliga processen. Vad skulle de med kvinnor som har mens!?

Allt som hade med baracken att göra sköttes av så kallade Kapo-kvinnor. En del av dem var kriminella, andra prostituerade. När de prostituerade inte kunde betjäna sina kunder längre skickades de till Auschwitz. Många av dem hade varit där sedan nittonhundrafyrtiotvå. De hade inga mänskliga känslor kvar. Det är inget att förundra sej över: efter att ha varit en enda dag i Auschwitz förlorade man alla mänskliga känslor.

Jag och femhundra flickor från min barack kom så småningom från Auschwitz till Berlin-Neukölln för att arbeta i ammunitionsfabriken.

I Berlin-Neukölln bodde vi i tre baracker alldeles intill Krupps ammunitionsverk. Det var mycket farligt att bo så nära ammunitionsfabriken. Vi arbetade där. Men jag hade tur igen. På den tiden hade jag en mycket vacker handstil och kunde tyska. Så jag blev utplockad – det var en ren tillfällighet – att sitta och skriva ut passersedlar till tyskarna som arbetade i ammunitionsverket. De arbetade tillsammans med fångarna. Med de judiska fångarna.

När jag var färdig med passersedlarna, fick jag rensa toaletterna. Men jag arbetade i alla fall inte på själva ammunitionsfabriken. Maten var samma usla koncentrationslägermat. Men det var inget förintelsläger utan ett arbetsläger. Så fanns det där en Oberaufseherin, en kvinnlig vakt, en som visade medmänsklighet. Hon tillät inte de andra sadisterna att slå oss, misshandla oss. Jag måste säga att hon räddade faktiskt många gånger våra liv.

Det kan jag aldrig glömma. Om jag hade fått frågan om jag aldrig träffade nån bra tysk, skulle jag ljuga om jag sa: "Det har jag inte!". Jag träffade en.

När de allierade bombade sönder fabrikerna i Berlin skickade tyskarna oss till Sachsenhausen. Det var i slutet av mars 1945.

Kallt.

Det fanns ingen plats i barackerna. De var fullpackade.

Så satt vi där på marken och väntade...

Sen kom vi till Ravensbrück. Där var vi bara en mycket kort tid.

Den 26 april blev vi tillsagda att lämna baracken. Vi gick på en bred lägergata – jag minns det som igår. Solen sken och det var så vackert ute. Vi trodde hela tiden att tyskarna skulle skicka oss till ett nytt helvete. Kriget pågick ju fortfarande. Förresten hade vi ingen aning om att ryssarna hade kommit till andra sidan Berlin och att de allierade var på den västliga fronten. Vi visste inte någonting.

Via Lübeck, Tyskland kom jag till Sverige. I Tyskland övernattade vi.

Inte i baracker utan i tält. Där träffade vi tvångsarbetare, som också blivit befriade.

De kom från Frankrike och Belgien. De hade också blivit befriade genom Röda Korset.

Vi frågade vilka läger de kom ifrån, om de hade träffat den eller den.

“Är det judar ni frågar efter?” sa de. “I så fall har ingen av dem överlevt.”

Det var klara besked!

När vi kom till Sverige den 27 april 1945, var vi övertygade om att våra män inte hade överlevt, om att våra pappor inte hade överlevt.

Först kom vi till Malmö men därifrån fördes vi med detsamma till Lund och hamnade i föreläsningssalarna. Där låg det madrasser på golvet och papperslakan, minns jag.

Så blev vi tvättade och undersökta. När de undersökte mej visade det sej att jag hade paratyfusbakterier. På den tiden blev man isolerad. Jag blev helt isolerad.

Jag sa till överläkaren - han kunde tyska - “Om Ni inte släpper ut mej eller försöker hjälpa mej, tar jag livet av mej.” Jag ville ut!

Jag inbillade mej fortfarande att nån hade överlevt. Åtminstone Simon.

Jag trodde aldrig Abram hade klarat sej. Under de veckor jag orkade tänka, tänkte jag: ”Simon kommer nog att klara sej!”

En dag fick jag ett brev från en pojke, som jag hade känt när jag gick i gymnasiet.

Han skrev att han var i Sverige och hade hittat mitt namn på Röda Korssets lista.

I brevet skrev han vidare att han hade träffat min Abram i Bergen-Belsen,

Han skrev att Abram och hans far var på väg till Sverige med en sjuktransport.

Det visade sej vara sant! Abram och jag återsågs nån gång i augusti 1945

Ungefär ett år efter det vi hade skiljts åt i Auschwitz...

Klaras historia

Att berätta om det jag varit med om för mina barn har varit det allra svåraste. Det har nog kommit i mycket små portioner. Efterhand som jag har tecknat, gjort minnesteckningar har jag berättat. Jag tänker: "Om inte nu så när, Om inte jag så vem!"

Vi bodde på Islands Brygge. Det var ett arbetarkvarter ute på Amager-vid Langebro i Köpenhamn. Jag är yngst av fyra. Min pappa var bokhållare i en grossistfirma, som importerade frukt. Sydfrukt hette den. Den handlade med apelsiner och citroner. Så det hade vi gott om hemma. Men sedan hade vi inte så gott om nånting annat. Vi levde ett helt vanligt judiskt liv. Jag var tio år, när tyskarna ockuperade Danmark. Först märkte vi judiska familjer inget särskilt. Regeringen hade ju garanterat att det inte skulle hända judarna nånting. Det tyckte vi ju var bra... speciellt min pappa.

Om sommaren gick min bästa vän Kamma och jag till Tivoli varje dag. Det kostade femton öre i entréavgift innan klockan två. Så vi fick med oss våra femton öre. Det finns en bild på Kamma och mig, en av de där sommardagarna, när vi var på Tivoli. Vi var tretton år. Det var sommaren innan katastrofen. Hösten 1943 flydde många danskjudiska familjer. Eller gick under jorden. Det gjorde inte vi. Pappa sa: "Regeringen har garanterat vår säkerhet. Vi är ju danska medborgare. Oss kan ingenting hända." Några dagar innan tyskarnas razzia, kom Kammars pappa- över till min pappa och erbjöd oss att vi skulle kunna få övernatta eller bo hos dem. Men min pappa sa: "Tack så mycket! Men vi har ju blivit garanterade att inget ska hända oss." Det var första kvällen på det judiska nyåret, Rosh Hashonokvällen. och nästa dag skulle jag fylla fjorton. Plötsligt vaknade min syster och jag av att det stod två ss-män i dörren till vårt rum. De pekade på oss med sina kpistar och befalld oss att stiga upp. Vi hade ju sovit. Vi hade gått och lagt oss tidigt den kvällen, eftersom det var sabbat. Vi skulle klä oss varmt sa soldaterna. Jag gick ut i köket för att hjälpa min mamma-hon skulle göra iordning ett matpaket. Det hade de sagt till henne. Då sa hon till mig: "Du behöver inte hjälpa mig. Försök istället att skriva en lapp till Kamma!" Jag hittade ingen lapp, men en gammal tidning. Sen lyckades jag leta fram en pennstump. På ett hörn av en tidningssida skrev jag: "Kära Kamma Tyskarna har tagit oss! Lämna besked i skolan. Hälsningar Klara" Jag rev av tidningshörnet, vek ihop det och slängde ut det genom köksdörren utan att soldaterna upptäckte nåt. De gick ju runt i lägenheten. Det var väldigt nervöst. Jag var väldigt nervös... kanske rädd- jag vet inte. Sen föste de ner oss för trappan. Det var mörkt på gatan. Det var ju mörkläggning. Där stod den där övertäckta lastbilen. I den satt redan en fyrabarnsfamilj. Barnen var yngre än jag. De tvang upp oss i lastbilen. Sen körde den runt i halva Köpenhamn. De stoppade på vissa ställen, där en soldat hoppade av. Vi förstod att de gick upp för att hämta fler. Men det kom inga fler. Tydligen hade folk gömt sig. Eller var redan i Sverige.

Till slut stannade lastbilen vid Langelinie. När vi klev ner från lastbilen, låg, världens största båt där vid kajen. Jag hade aldrig sett en så stor båt. Den hette "Wartheland". Den var full med soldater. På kajen låg en gammal, sjuk kvinna på en madrass. Henne vinschade de upp. De vinschade upp henne längs båtens utsida. När hon hängde där i luften och dinglade, skrek hon av ångest. Det var fruktansvärt! Sen fick vi klättra upp för landgången. Uppe på däck stod soldater. Tydligt klättrade min pappa inte tillräckligt snabbt, för när han kom upp slog en av soldaterna honom med gevärskolven.

Sen fick vi klättra ner för en spiraltrappa, långt ner i lastrummet. Det var ett stort rum. Tyskarna hade riggat upp britsar längs väggarna. Där kunde vi sitta eller ligga. Där nere fanns redan knappt tvåhundra personer.

Många var hela familjer men det var också många äldre och riktigt gamla. Tyskarna hade nämligen tömt det judiska ålderdomshemmet bakom synagogan. Så gick då natten och man pratade. På lördag morgon kom rabbinen doktor Friediger ombord. Han var den siste. Sedan satte de igång motorerna. Rabbinen, Doktor Friediger, var en praktisk man. Han samlade in all mat, som kvinnorna hade med sig. Sen fördelade han maten. Kvinnor och barn fick först. Sen männen. Många hade tagit med sig knäckebröd. Av det delade han ut en skiva knäckebröd till var och en. Men jag fick två för det var min födelsedag. Jag fyllde fjorton. Så satte maskinerna igång. Vi var på väg från fredag kväll till söndag morgon. På söndagsmorgonen fick vi gå iland. Det var svårt att klättra ner för landgången. De som var gamla klarade det knappt... Där stod soldater och stressade oss. De skrek: "Schnell, schnell, schnell!" och slog de gamla med batongerna för att det skulle gå snabbare. Fyrtiofem i varje kreatursvagn. Sen bommade de igen vagnarna utifrån. Så satte tåget igång. Min pappa var rätt lång, det låter märkvärdigt... men jag var liten. Han var väldigt lång. När han stod på tå, kunde han titta ut genom gallret längst upp. Det fanns där för att kreaturen skulle få luft... Hur som helst han kunde se på stationerna, som vi passerade åt vilket håll vi for. Han hade fått med sig sin fickalmanacka. I de danska fickalmanackorna fanns på den tiden kartor: först en över Danmark, sen en över Europa. På så sätt kunde han följa resans gång och se åt vilket håll tåget gick efter Dresden. Vi var rädda, så rädda att vi var på väg mot Polen. Vi visste inte exakt vad som hände i Polen men man hade på känn... Men tåget tog av mot Prag. Dit kom vi tisdag kväll. Då hade vi varit på väg sen söndagsmorgon. På vägen - vi hade en gravid kvinna med oss så skulle hon kissa. På den tiden hade ju alla män hattar på sig, så hennes man fick låna henne sin hatt! Men snart behövde vi andra också... En eftermiddag stannade plötsligt tåget, de öppnade och vi fick kliva ner och sätta oss i ett dikemän och kvinnor blandade och uträtta våra behov. Bakom oss stod soldaterna. Ingen av oss visste var vi var, Det var gott om soldater som vaktade oss så vi kunde inte fly. Sen fick vi kliva upp i boskapsvagnarna igen. Men nu sträckte de in ett bröd och en spann med marmelad och en spann med vatten. De två spannarna hade vi snart tömt. De kom till nytta under natten. Nu behövde vi inga hattar! Tåget stannade. Vi var vid Theresienstadt. Allra först släppte de inte in oss i själva lägret. utan vi blev isolerade i baracker. Tre baracker i utkanten av själva Theresienstadt. Det var såna där baracker med en lång gång i mitten. På sidorna låg rum. Det stank, när vi kom dit. Vi fick reda på att de precis hade gasat. Innan oss hade det varit barn från nånstans i Ryssland. När de hade transporterats vidare till Auschwitz hade tyskarna gasat baracken. Det stank fruktansvärt! Det fanns inte mycket plats för oss att leka. Det var mycket trångt. Runt barackerna var det taggtråd. Vad gjorde vi barn? Vi stod och tittade på de vuxna, försökte läsa ut ur deras ansikten vad som egentligen hände. Var det något farligt? Vi förstod ju inte allt, men vi kunde se på de vuxnas ansikten att det inte var så bra. Vad mamma och pappa tänkte innerst inne visste vi inte. De pratade inte så mycket med oss barn. Barn var barn och vuxna var vuxna...

Folk från Theresienstadt kom varje dag med mat. De kom med matvagnar som de ställde precis utanför. De från lägret fick inte ha någon kontakt med oss. Sen fick vi hämta in maten. Det var soppa kokad på rutten potatis och potatisskal.

Ja, så fick vi sova på halmmadrasser. På nätterna plågades vi av vägglöss! På dan var det loppor! Det kliade. Det gällde att inte riva sönder huden. Det fanns ju ingen medicin. Mängder av duktiga läkare men ingen medicin! De som hade det svårast var småbarnsföräldrarna. De måste försöka hålla barnens små händer borta från klieriet. I de där barackerna, var vi i fjorton dar, Sen

fick vi ett vanligt postkort, som vi skulle skriva på tyska på. Det skulle skickas till våra vänner. På det skulle det stå: "Vi har haft en bra resa!" Hör man inte riktigt propagandaminister Goebbels i bakgrunden, va? Sen skulle vi skriva: "Vi är så glada att vi har fått komma till Theresienstadt!" Sedan lämnade de ut judestjärnan. De sa att alla som fyllt tretton år skulle arbeta. Så småningom kördes vi in i Theresienstadt på lastbilar. Theresienstadt är en gammal garnisonstad. Där ligger kasernerna runt om. Sen är det vallgraven och så är det vallarna. När vi körde in hörde vi namnet på kasernerna. Det var tyska stadsnamn: Hamburgerkasernen... Dresdenkasernen.... När jag hörde det, trodde jag att vi skulle resa igen, så jag skrek i högan sky! På kaserngården blev vi hälsade välkomna av ordföranden i "Den judiska självförvaltningen" doktor Eppstein. "Den judiska självförvaltningen" var något tyskarna hade hittat på. Han berättade på tyska - tyska var det officiella språket - att vi skulle lämna ifrån oss alla värdesaker, smycken, som tyskarna hade sagt vi skulle ta med oss. Jag fick lämna en silverring. Jag var väldigt ledsen.

Min pappa och mina två bröder kom till en kasern. Min mamma och min storasyster och jag kom till en kvinnokasern. Vi hamnade uppe på vinden, en stor vind med plats för åttio personer, trevåningssängar. Min syster och jag la oss i sängen högst upp. Så levde vi vårt liv där.

Plötsligt bestämde tyskarna att det skulle bli "folkräkning". Dagen innan "folkräkningen" fick vi besked om att vi skulle infinna oss på kaserngården klockan fyra på morgonen och ta med oss mat. Klockan sex skulle vi marschera ut i utkanten av Theresienstadt. Där skulle vi ställa oss i led: tio gånger tio. Det var i november. Det var grått och det var kallt. Vi hade inga varma kläder. Dessutom småregnade det. Det var för djävligt! Sen kom SS och gick i gångarna mellan leden och räknade oss. Vi stod i sexton timmar! En gång kom det ett flygplan lågt över oss. Då var vi säkra på att de skulle öppna en lucka och slänga ner en bomb. Då skulle de ju bli av med oss! Men det hände inte. Det här var i början av november, när vi precis hade kommit till Theresienstadt.

Jag arbetade först som ordonnans, budbärare. Det fanns inga telefoner i Theresienstadt. Det fick ju inte finnas. Så den mycket stora administrationsapparaten behövde lämna besked till andra kontor. Då använde de oss barn. Vi fick springa med besked. Jag var nog mycket livlig tror jag. Det har jag hört. Så det passade inte mig. Så de satte mig på en systuga. Vi lappade byxor för pojkarna på ett barnhem. Men de som arbetade där var ju gamlingar. Sen hamnade jag i industrin. Där var ju mycket industri. Det hemskaste arbetet var i gruvindustrin. Så fanns där glimmet, som skulle spaltas. Vi visste inte vad det skulle användas till. Men vi misstänkte att det skulle användas på flygmaskinsfabriker. Där arbetade barn. Jag hade en sån tur att jag blev sjuk, när jag blev inkallad dit. Men min mamma och min syster arbetade där. De hade en specialkniv. Med den skulle de spalta sex gram per dag. Glimret skulle spaltas mycket, mycket tunt. Min mamma var inte så bra på det. Hon hade reumatism i fingrarna. Och det gjorde fruktansvärt ont i fingerspetsarna. Min syster var mycket bra på det, så hon hjälpte mamma. De arbetade åtta timmar om dan. Men var det nån som inte hade fått ihop de sex grammen, fick allihop arbeta två timmar till. Jag hamnade på en annan fabrik, där de gjorde "galanteri". Vi gjorde olika småsaker, till exempel det som tyskarna kallade "plånböcker". Vi fick en utstansad fyrkantig kartongbit. Man skulle vika kanterna och limma dem. Sen satt jag med en liten hammare och bankade fast det där. Sen veks det en gång till, jag minns inte riktigt hur. Det blev en sån där liten... man kunde ha en peng, en sedel i den. Allt det där gick ju till Tyskland. Sen hamnade jag inom "Landwirtschaft". Tyskarna hade oändliga marker utanför lägret, där de producerade grönsaker till "Das Reich". Jag hamnade där det var majs. Men tyvärr var inget moget. Vi vaktades av en tysk soldat. Innan vi gick ut på morgonen, räknade de oss och vi fick stränga förmaningar att inte ta med oss något tillbaka, inte försöka smugla med oss något. Om de skulle komma på någon med att försöka smugla med sig något, skulle hela gruppen bli bestraffad. Pappa var fyrtionio år, när vi kom till Theresien. Han dog av dysenteri. Pappas död blev en enorm chock för mig. Sista tiden i Theresienstadt arbetade jag på barnhemmet där. Barnen på barnhemmet i Theresienstadt var mycket sjuka.

När Rödakorskommissionen kom till barnhemmet, hade tyskarna dresserat barnen att säga: "Vi orkar inte mer choklad!" De hade aldrig sett choklad i hela sitt liv! Visste inte vad det var! Jag var

själv där, när kommissionen kom. Men de i delegationen fick inte prata med oss. De talade med vår rabbin, doktor Friediger. De måste tala på tyska så att SS skulle förstå vad de sa. En av dem, jag tror det var en UD-man, viskade i örat på doktor Friediger: "Jag har en hälsning till er från kungen och från biskopen i Köpenhamn." När han berättade det för oss, var det som om vi fick en kick! Det var helt otroligt vilken verkan det hade! Nu fick vi ett hopp om att vi nån gång skulle komma därifrån. Men alla de andra i lägret som fick höra det sa: "Vad konstigt! Det sitter en kung i Köpenhamn och bryr sig om sina judar!" Det kunde de inte fatta! Röda Korsdelegationen blev lurad. Ja, den blev verkligen lurad! Dagen innan de kom-det var nästan det värsta-blev vi barn från sju år och uppåt utkommenderade till krematoriet. Det var så många som dog i lägret så det fanns ingen plats på begravningsplatsen för fler döda. Så de som dog kremerades och askan förvarades i pappurnor. Vi barn skulle nu långa de där pappurnorna med de dödas aska bort till en lastbil som stod en bra bit bort. Där kastades pappurnorna upp på flaket. När bilen var fullastad körde den bort till floden Eger-den flyter precis utanför Theresienstadt-Askan av tjugotvå tusen döda koncentrationslägerfångare kastades ner i floden. Det var precis innan Röda Korsdelegationen kom: det fick ju inte finnas några tecken på den stora dödligheten i lägret. Delegationen frågade vad vi önskade oss. En dag, rätt tidigt fick jag ett paket från Kamma: det var varma kläder som hon hade samlat ihop bland sina klasskompisar. Så fanns där lite hygienartiklar och lite sygrejor. Mamma skrev och tackade. Vi fick ett postkort per man var tredje månad. På det fick man skriva max trettio ord på tyska. Då skrev min mamma till Kammans mamma: "Man kann ja alles brauchen." Det kortet behöll Kamma hela sitt liv.

Vi var i Theresienstadt i arton månader och sexton dagar. Det vet jag: vi kom iväg på min födelsedag. Det är lång tid... En dag kom det ett besked: vi skulle infinna oss i den kasern, varifrån alla transporter till förintelslägren gick... Vi skulle på transport... till Sverige! Det trodde vi inte på. Vi fick transportnummer att hänga runt halsen. Sen in i kasernen! Där var det självaste SS som vaktade oss. Vi var livrädda. I två dygn fick vi vänta... under de två dyggen var vi verkligen rädda. Vi trodde inte på nånting... Vi litade inte på dem... Det var den trettonde april 1945 vi fick beskedet att vi skulle samlas vid kasernen. Den femtonde rullade det in en svensk vit buss! Och en till... och en till...! Till slut stod där trettiofyra vita bussar! Den svenska flaggan och röda korset var målade på sidorna och taket. Då vågade vi tro att det var sant! Bommarna gick upp och så körde vi iväg! Det blev en mycket lång väg! Vi for genom Dresden. Vad vi såg var ruiner, allt var ruiner! Vi låg ju så nära Dresden så det hade vi hört när de bombade stan. Sen åkte vi vidare. På natten övernattade vi i en skog utanför en nordtysk stad. Tur att vi inte övernattade inne i staden... För den natten blev den staden bombad. Nästan hela stan brann ner. Till sist kom vi till danska gränsen: till Padborg. Hela stan hade gått man ur huse för att hälsa oss välkomna. Det var helt fantastiskt! De slängde blommor och choklad och säkert cigaretter också in i bussarna och det viftades med danska flaggan. Danmark var ju fortfarande ockuperat. De tyska soldaterna som hade följt med oss steg av. Och där stod Röda Korset och bjöd oss på mat. Dusch och mat! Riktigt dansk mat! Resan fortsatte genom Jylland till Fyn, över Fyn till Själland och ner till Köpenhamn. Där låg en båt och väntade. På vägen till Köpenhamn hängde min bror ut genom bussfönstret och Kammans bror såg honom! När han kom hem berättade han: "Jag har sett Klaras bror i en av bussarna!" Men ingen trodde honom. Det har Kamma berättat för mig många gånger. Man sa: "Du är inte klok!"

Sen kom vi till Sverige. Först till Malmö. Där fick vi duscha på en skola, som låg mitt i stan. Men det bar vidare! Vi hamnade i Rosöga vid Strängnäs. Hälften av oss hamnade där. Vi hade radio där uppe i Rosöga. På det sättet fick vi reda på, när kriget var slut. Då dansade vi! Och vi sjöng! Herre gud vad glada vi var! Vi fick nya kläder i Rosöga: Jag fick en röd klänning! Jag hade aldrig haft så fin klänning! Jag hade en storasyster, så jag fick alltid gå i ärvda kläder. Nu fick jag en splitter ny klänning!

När vi så småningom kom hem igen till Köpenhamn fick vi tillbaka vår lägenhet på Islands Brygge. Vi bodde i en trerummare. Bostadsrättsföreningens styrelse hade hyrt ut två av rummen. Alla möbler, ja allt, hade de proppat in i det innersta rummet. Men allt fanns där!

Hur jag till slut hamnade i Sverige igen? Jag brukar svara: Det stod en ung man på andra sidan Öresund och då simmade jag över!

Forum för levande historia

Forum för levande historia är en ovanlig myndighet, en kunskaps- och kulturinstitution med uppdrag att sprida kunskap och engagera. På deras hemsida hittar du frågor och svar om förintelsen, artiklar och vittnesmål. Här kan du också gratis beställa boken *Om detta må ni berätta, en bok om Förintelsen i Europa 1933-1945*.

[Forum för levande historia](#)

Litteraturtips

Bruchfeld, Stéphane/Paul A. Levine (red), *Om detta må ni berätta: En bok om Förintelsen i Europa 1933-1945*, Forum för levande historia, 2009.

Frank, Anne, *Anne Franks dagbok*, Norstedts, 2005.

Fürstenberg, Claes, Mark, Jan och Diaz, Merja (red), *Templets sten föll på Föreningsgatan*, Malmö Museer, 2003.

Kertész, Imre, *Mannen utan öde*, Norstedts, 1998.

Larsson, Zenia, *Skuggorna vid träbron*, Rabén & Sjögren, 1960

Levi, Primo, *Är detta en människa?*, Bonniers, 1998.

Rashke, Richard, *Flykten från Sobibor*, Wahlström & Widstrand, 1988.

Rees, Laurence, *Auschwitz – den slutgiltiga lösningen*, London 2006.

Sem-Sandberg, Steve, *De fattiga i Łódź*, Bonniers, 2009.

Spiegelman, Art, *Maus: A Survivor's Tale*, Pantheon Books, 1972–1991.

Svensson, Anna, *Nöden – en shtetl i Lund*, Lund, 1995.

Thor, Annika, *En ö i havet*, Bonnier Carlsen, 1996.

Film- och TV tips

Holocaust, regi Marvin J. Chomsky, 1978.

Sophie's Choice, regi Alan J. Pakula, 1982.

Shoah (dokumentär), regi Claude Lanzmann, 1985.

God afton, Herr Wallenberg, regi Kjell Grede, 1990.

Schindler's List, regi Steven Spielberg, 1993.

La vita è bella, regi Roberto Benigni, 1997.

The Pianist, regi Roman Polanski, 2003.

Ninas resa, regi Lena Einhorn, 2005.

Pojken i randig pyjamas, regi Mark Herman, 2008.

Länktips

Museet Auschwitz-Birkenaus officiella webbplats [Auschwitz](#)

På röda korsets hemsida finns information om räddningsaktionen Vita bussarna. Här finns litteraturförteckningar, karta över transporter och statistik över antalet räddade. [Vita bussarna](#)
Om Förintelsen i korthet [Nationalencyklopedin](#)